

The Historical Evolution of the Concept of “‘Ayn Allah” in Classical and Contemporary Qur’anic Exegesis: A Statistical-Analytical Study of Tafsir Data

Mina Shamkhi¹ , Zohreh Babaahmadi Milani² , Aref Masoudian³

1. Corresponding author, Associate Professor in Qur’anic and Hadith Sciences, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. E-mail: m.shamkhi@scu.ac.ir
2. Assistant Professor, Department of Quranic and Hadith, shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. E-mail: Z.babaahmady@scu.ac.ir
3. Master’s Graduate in Qur’anic and Hadith Sciences, Shahid Chamran University of Ahvaz, , Ahvaz, Iran. E-mail: arefmasoudian1@gmail.com

Article Info

ABSTRACT

Article type:
Research Article

Article history:

Keywords:

Historical development,
Qur’anic Exegesis,
‘Ayn Allāh,
Early and Contemporary
Commentators,
Literalism,
statistical analysis.

One of the most challenging issues in Quranic interpretation is understanding the verses related to divine attributes, especially those that seemingly resemble human physical characteristics. The concept of "‘Ayn" (eye) is among such terms that appear in several Quranic verses and may suggest a corporeal understanding. This study aims to analyze exegetical views on "‘Ayn Allah," trace the historical development of these interpretations, and explain the role of theological tendencies in shaping them. Using a descriptive-analytical and comparative method, the research examines Shiite and Sunni commentaries through a library-based approach. Interpretations are categorized into three groups: literal-affirmative, allegorical (ta’wīlī), and other approaches. Diagrams and tables illustrate the interpretive shifts across periods. Findings reveal that exegetical orientations play a decisive role in shaping commentators’ understandings of such verses. In the classical period, a wide range of interpretations—especially allegorical ones like bi-mar’ā min-nā (under Our watch), bi-ḥifzinā (under Our protection), and bi-‘ilminā (with Our knowledge)—are prominent. Both Shiite and Sunni commentators of this era display efforts to avoid attributing physicality to God. Depending on their narrative, theological, literary, or mystical inclinations, they offer diverse and sometimes multiple meanings. In contrast, the contemporary period is marked by reduced interpretive variety and a predominant focus on the meaning bi-ḥifzinā, which is especially common in social, rational, literary, and pedagogical commentaries. This interpretive convergence reflects the exegetes' attempt to articulate Quranic meanings in light of modern religious thought and contemporary intellectual needs.

Cite this article:

© The Author(s).

Publisher: Razavi University of Islamic Sciences

سیر تحول تاریخی مفهوم «عین الله» در آرای مفسران متقدم و معاصر: مطالعه‌ای آماری - تحلیلی بر داده‌های تفسیری

مینا شمخی^۱، زهره بابا احمدی میلانی^۲، و عارف مسعودیان^۳

۱. نویسنده مسئول، دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: m.shamkhi@scu.ac.ir

۲. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: Z.babaahmady@scu.ac.ir

۳. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: arefmasoudian1@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: پژوهشی</p> <p>کلیدواژه‌ها: سیر تاریخی، تفسیر قرآن، عین الله، مفسران متقدم و معاصر، ظاهرگرایی، تحلیل آماری.</p>	<p>یکی از مسائل چالش برانگیز در تفسیر قرآن کریم، نحوه درک آیات صفات الهی است؛ به‌ویژه تعبیری که ظاهر آن‌ها با ویژگی‌های جسمانی انسان سازگار می‌نماید. مفهوم «عین» از جمله این موارد است که در آیات متعددی مطرح شده و امکان برداشت جسمانی از آن را به وجود آورده است. این پژوهش با هدف تحلیل دیدگاه‌های تفسیری پیرامون «عین الله»، بررسی سیر تحول این تفاسیر و تبیین نقش گرایش‌های کلامی در شکل‌گیری آن‌ها صورت گرفته است. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی با رویکرد تطبیقی بوده و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای، دیدگاه‌های مفسران شیعه و اهل سنت در سه طبقه ظاهرگرایی، تأویلی و مصداقی طبقه‌بندی و تحلیل شده است. همچنین از جداول و نمودارها برای ترسیم روند تحولات بهره گرفته شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که گرایش‌های تفسیری، نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری برداشت‌های مفسران از این آیات داشته‌اند. در دوره متقدم، تنوع معانی به‌ویژه در قالب تأویل‌هایی چون «بمرأی‌نا»، «بحفظنا» و «بعلمنا» قابل توجه است و در هر دو جریان شیعه و سنی، تلاش برای پرهیز از تثبیت معنای جسمانی مشهود است. مفسران این دوره، بسته به گرایش روایی، کلامی، ادبی یا عرفانی خود، معانی متفاوت و گاه متکثر را ارائه داده‌اند. در مقابل، دوره معاصر با کاهش تنوع معنایی و تمرکز بر معنای «بحفظنا» شناخته می‌شود که بیشتر در تفاسیر با گرایش‌های اجتماعی، اجتهادی، ادبی و تربیتی دیده می‌شود. این همگرایی تفسیری، نشان‌دهنده تلاش مفسران برای تبیین مفاهیم قرآنی در چارچوب مبانی اندیشه دینی نوین و نیازهای فکری دوران معاصر است.</p>
استناد:	© نویسندگان.
ناشر: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.	

مقدمه

یکی از مسائل چالش برانگیز در تفسیر قرآن کریم، نحوه درک و تفسیر آیات مربوط به صفات الهی است؛ به ویژه آیاتی که ظاهر آن‌ها با ویژگی‌های جسمانی انسان هم‌خوانی دارد. از جمله این موارد، تعبیر «عین الله» است که در آیات «وَأَصْنَعِ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا...» (هود/۳۷)، «... وَلْتَصْنَعِ عَلٰی عَيْنِي» (طه/۳۹)، «... أَنْ أَصْنَعِ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا...» (مؤمنون/۲۷)، «... فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا...» (طور/۴۸) و «تَجْرِي بِأَعْيُنِنَا...» (قمر/۱۴) به کار رفته است. ظاهر این آیات، احتمال برداشت جسمانی از «عین» را ایجاد می‌کند، در حالی که آیات دیگر قرآن چون «لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ» (شوری/۱۱) اصل تنزیه الهی را یادآور می‌شوند. این تنش میان ظاهر آیه و اصول کلامی، موجب شده است که مفسران در طول تاریخ اسلام، تفاسیر گوناگون و گاه متضادی برای این واژه ارائه دهند.

بررسی نحوه تفسیر «عین الله» از دو جهت اهمیت دارد: نخست از منظر فهم دقیق‌تر آموزه‌های قرآن در خصوص صفات الهی، و دوم از جهت شناسایی تأثیر مبانی کلامی بر تفسیر قرآن در مکاتب مختلف اسلامی. افزون بر این، پی‌بردن به تطور دیدگاه‌ها درباره این تعبیر، زمینه‌ای برای شناخت روند ظاهرگرایی، تأویل‌گرایی و تحولات در روش‌شناسی تفسیر در جهان اسلام فراهم می‌آورد. همچنین بررسی آرای مفسران معاصر می‌تواند نشان دهد که جریان‌های جدید تفسیری چگونه با این مسئله مواجه شده‌اند و چه تغییراتی نسبت به رویکرد سنتی پدید آمده است.

این پژوهش با روش وصفی-تحلیلی و رویکرد تطبیقی انجام شده و طی آن با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای، دیدگاه‌های مفسران شیعه، اهل سنت درباره تعبیر «عین الله» گردآوری، بر اساس گرایش‌های کلامی در سه دسته طبقه‌بندی، سپس به صورت تطبیقی و تاریخی تحلیل شده است؛ همچنین برای نمایش روند تغییرات از جدول‌ها و نمودارها استفاده گردیده تا تصویری دقیق از تحول تفسیری ارائه شود.

اهدافی که این پژوهش دنبال می‌کند، شامل شناخت تحلیل دیدگاه‌های تفسیری پیرامون مفهوم «عین» در قرآن در میان مفسران دوره‌های متقدم و معاصر، بررسی ارتباط میان گرایش‌های کلامی مفسران و نوع تفسیر ارائه‌شده، و نیز ترسیم روند تغییرات تفسیری با استفاده از ابزارهای آماری، جدول‌ها و نمودارها برای نمایش عینی‌تر سیر تحول فکری و تفسیری در مواجهه با آیات «عین الله» است.

در این پژوهش، به منظور تحلیل دقیق‌تر سیر تحول تفسیر آیات «عین الله»، دیدگاه‌های مفسران در سه طبقه تقسیم‌بندی شده‌اند: طبقه نخست **ظاهرگرایی** که شامل مفسرانی است که ظاهر آیات را بدون تأویل پذیرفته‌اند؛ طبقه دوم **تأویلی**، که مفسران معانی باطنی و تأویلی را مدنظر قرار داده‌اند؛ طبقه سوم **مصدیقی** که در چارچوب ظاهرگرایی یا تأویل قرار نمی‌گیرند. این طبقه‌بندی با هدف روشن ساختن تفاوت‌های مبانی در تفسیر «عین الله» و بررسی تأثیر جریان‌های کلامی در تفسیر قرآن صورت گرفته است.

پیشینه تحقیق: در حوزه تفسیر آیات مربوط به صفات الهی، آثار گوناگونی نگاشته شده‌اند که هر یک به صورت موضوع‌محور یا موردی، به تحلیل و بررسی این نوع تعابیر پرداخته‌اند. این آثار هر یک تلاش کرده‌اند از زاویه‌ای خاص به تبیین و واکاوی برداشت‌های مختلف از صفات الهی در قرآن بپردازند.

از جمله آثاری که در این زمینه نوشته شده‌اند، می‌توان به مقالات زیر اشاره کرد:

۱. زهره اخوان مقدم و دیگران، «بررسی تطبیقی اقسام توحید و مسئله رویت خدا از منظر علامه طباطبایی و شتیطی»، نشریه مطالعات تفسیر تطبیقی، پیاپی ۹، بهار و تابستان ۱۳۹۹، ص ۹-۲۷.
۲. مینا شمخی و نانس ساسکی، «رویت خدا در پرتو آیات و روایات با تاکید بر نظر متکلمان و عرفا»، نشریه عرفان اسلامی، پیاپی ۶۶، زمستان ۱۳۹۹، ص ۸۹-۱۰۸.
۳. مهرداد صفرزاده و دیگران، «بررسی صفات خبری اعضا و جوارح داشتن خداوند در تفاسیر فریقین»، فصلنامه تخصصی تفسیر، علوم قرآن و حدیث، سال هشتم، شماره ۳۱، زمستان ۱۳۹۵، ص ۷-۳۹.

با این حال، پژوهشی مستقل، جامعی که به صورت تاریخی، تطبیقی و آماری به بررسی سیر تحول تفسیر «عین الله» در میان مفسران از دوره متقدم و معاصر پردازد، تاکنون صورت نگرفته است. بهره‌گیری از داده‌پردازی آماری، نمودارها و جداول برای تحلیل روند تغییرات و گرایش‌های تفسیری، در پژوهش‌های پیشین کمتر به آن پرداخته شده و وجه تمایز این تحقیق با آثار مشابه به شمار می‌رود.

۱. دوره‌های تفسیری

«دوره تفسیری» اصطلاحی است که برای اشاره به بازه‌های زمانی خاص در تاریخ تفسیر قرآن به کار می‌رود، که در آن هر دوره ویژگی‌های خاص فکری، روشی و مکتبی خود را داراست. این تقسیم‌بندی به پژوهشگران کمک می‌کند تا تحول روش‌ها، مبانی، و رویکردهای مفسران را در یک بستر تاریخی بهتر درک کنند. با بررسی و مقایسه دوره‌ها، می‌توان تأثیر زمینه‌های تاریخی، فرهنگی، و اعتقادی هر عصر را بر شیوه‌های تفسیر آیات قرآن شناسایی کرد (قیسی، ۱۳۸۵، ص ۵۸-۶۰؛ یوسف، ۱۴۴۲، ص ۸۶).

تقسیم‌بندی دوره‌های تفسیری معمولاً به دلایل روش‌شناختی و تحلیلی انجام می‌شود؛ زیرا بدون این چارچوب زمانی، تحلیل روند تطور مفاهیم و تحولات محتوایی در آثار تفسیری دشوار خواهد بود. این دسته‌بندی‌ها نوعی نظم تاریخی برای مطالعه و فهم دقیق‌تر آثار فراهم می‌آورند و امکان مقایسه میان رویکردهای مفسران در دوره‌های گوناگون را مهیا می‌سازند. از جمله مشهورترین و نسبتاً اجماعی‌ترین تقسیم‌بندی‌ها در این زمینه، تفکیک چهار دوره به شرح زیر است (پاکتچی، ۱۳۸۹، سرتاسر کتاب؛ نکونام و محمدفام، ۱۳۹۶، ص ۴۹):

- ۱) دوره متقدم (قرن اول تا ششم)؛ ۲) دوره میانی (قرن هفتم تا دهم)؛ ۳) دوره متأخر (قرن یازدهم تا سیزدهم)؛ ۴) دوره معاصر (قرن چهاردهم تا کنون)

در این مطالعه، با توجه به محدودیت حجم مقاله و اقتضائات ساختار نشریه، بررسی‌ها به دو طیف زمانی مفسران متقدم و مفسران معاصر محدود شده است. این انتخاب بدین سبب انجام گرفته که این دو دوره نمایانگر دو نقطه کانونی در روند بررسی تحول تفسیری «عین الله» هستند و تحلیل آن‌ها امکان ارائه تصویری روشن‌تر و منسجم‌تر از تغییرات تاریخی این مفهوم را فراهم می‌سازد.

۲. واژه‌شناسی «عین»

یکی از واژگان پرکاربرد و چندلایه، واژه‌ی «عین» است که علاوه بر معنای ظاهری و حسی آن، در متون دینی، ادبی و عرفانی نیز معانی متنوعی یافته است. شناخت طیف معنایی این واژه، مقدمه‌ای ضروری برای فهم تفسیرهای مختلف از مفهوم «عین» در قرآن کریم به شمار می‌رود. در ادامه، مهم‌ترین معانی واژه «عین» ارائه می‌شود:

۱. چشم (عضو بینایی) (ابن فارس، ۱۳۹۹، ج ۴، ص ۱۹۹؛ ابن‌درید، ۱۹۸۷، ج ۲، ص ۹۵۵؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۳، ص ۳۰۱)؛ ۲. نظارت و مراقبت (ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۳، ص ۳۰۱)؛ ۳. چشمه آب (ابن‌درید، ۱۹۸۷، ج ۲، ص ۹۵۵)؛ ۴. شعاع آفتاب؛ ۵. پول نقد؛ ۶. جاسوس (ابن‌درید، ۱۹۸۷، ج ۲، ص ۹۵۵؛ ابن‌عباد، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۱۶۰)؛ ۷. چشم‌زخم (ابن‌عباد، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۱۶۰؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۳، ص ۳۰۱)؛ ۸. جوهره و مغز هر چیز (مصطفی و همکاران، بی‌تا، ج ۲، ص ۶۴۱).

در نتیجه، واژه‌ی عین یکی از الفاظ غنی در زبان عربی است که از معنای اصلی خود، یعنی چشم و بینایی، به دلالت‌های گسترده‌تری رسیده است. این گستره معنایی وسیع، زمینه لغوی لازم برای درک اختلاف نظر مفسران در تفسیر «عین» فراهم می‌آورد. برای نمونه، مفسری که بر معنای «نظارت و مراقبت» تأکید دارد، از کاربرد مجازی این واژه بهره می‌گیرد، در حالی که مفسری که به معنای ظاهری تمایل دارد، به معنای اصلی «عضو بینایی» تمسک جسته است.

۳. تفسیر «عین‌الله» در میان مفسران متقدم

در این بخش، به بررسی دیدگاه‌های تفسیری مفسران متقدم درباره تعبیر «عین‌الله» پرداخته می‌شود. مراد از مفسران متقدم، مفسرانی است که در فاصله زمانی قرن اول تا ششم هجری می‌زیسته‌اند. در این دوره، تفسیر قرآن بیشتر بر پایه‌ی نقل و روایت از صحابه و تابعین شکل گرفت. مفسران در این دوره عمدتاً به بازنویسی و گردآوری اقوال تفسیری بر اساس سنت نبوی، صحابه و تابعین اهتمام داشتند (ذهبی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۰۴). محور اصلی در این تفاسیر، تفسیر روایی است و عنصر عقلی و تحلیلی، هنوز به طور گسترده وارد نشده است. در این فضا، آیات قرآن بیش‌تر با تکیه بر ظاهر لفظی و با استفاده از شواهد تاریخی، شأن نزول و تفسیر به مأثور شرح داده می‌شد (ذهبی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۱۲؛ معرفت، ۱۴۲۹، ج ۱، ص ۲۳). هدف از این بررسی، شناخت شیوه مواجهه این مفسران با مفهوم «عین» و تحلیل نوع نگاه آن‌ها به آیات مربوطه است.

در دوره متقدم، مفسران برداشت‌های گوناگونی از واژه‌ی «عین» در آیات قرآن ارائه کرده‌اند. برخی از مفسران تلاش کرده‌اند واژه «عین» را در تمام آیات به معنای واحدی تفسیر کنند (سمرقندی، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۴۷۸/۳۹۵/۱۴۸ و ج ۳، ص ۳۷۱/۳۵۷)، در حالی که گروهی دیگر با توجه به سیاق و مضمون هر آیه، تفسیری متفاوت ارائه داده‌اند (ابن‌حموش، ۱۴۲۹، ج ۵، ص ۳۳۸۴ و ج ۷، ص ۴۹۵۹/۴۶۳۵ و ج ۱۱، ص ۷۱۳۶). این تنوع در رویکرد، به شکل‌گیری چهار دسته کلی از تفسیرها انجامیده است:

۱-۳. تفسیر ظاهرگرایانه

رویکرد ظاهرگرایی در تفسیر، به این معناست که مفسر، معنای ظاهری یک تعبیر را بدون تأویل یا تغییر، همان گونه که آمده، تثبیت و تفسیر می‌کند. این رویکرد که بیشتر بر پذیرش نص بدون تأویل تکیه دارد، خود به سه گرایش تقسیم می‌شود (شمخی، ۱۳۹۱، ۹۷-۱۰۰).

۱. **ظاهرگرایی تشبیهی:** پیروان این گرایش، معانی ظاهری آیات را می‌پذیرند، حتی اگر مستلزم همانندسازی خداوند با مخلوقات باشد. در این نگاه، صفات الهی به گونه‌ای تفسیر می‌شوند که شبیه صفات انسان‌ها و موجودات دیگرند. نمونه بارز این دیدگاه را می‌توان در میان اهل حدیث، فرقه ظاهریه، محمد بن کرام و پیروان او مشاهده کرد (تفتازانی، ۱۴۰۹، ج ۴، ص ۴۷؛ سبحانی، بی تا، ص ۱۹۴).

۲. **ظاهرگرایی تفویضی:** این گروه نیز معانی ظاهری را می‌پذیرند و از تأویل آن‌ها پرهیز می‌کنند، اما برای دوری از تشبیه، اضافه می‌کنند که کیفیت این صفات برای انسان‌ها ناشناخته و غیرقابل درک است. آن‌ها معتقدند باید بدون جست‌وجوی چگونگی (بلاکیف) این صفات را به خداوند نسبت داد. از جمله پیروان این دیدگاه، بیشتر اهل حدیث، برخی از حنابله و متأخران اشعری هستند (دمیجی، ۱۴۳۱، ج ۱، ص ۲۷۷).

۳. **ظاهرگرایی سلفی:** پیروان این گرایش، آیات صفات را همان گونه که وارد شده‌اند، می‌پذیرند و از هرگونه تأویل یا تفسیر عقل‌گرایانه پرهیز می‌کنند. آن‌ها بر این باورند که معنای واقعی این صفات را تنها خدا می‌داند و تفسیر آن‌ها را به خداوند واگذار می‌کنند. این رویکرد در میان اندیشمندان مکتب سلف به‌ویژه در دوران معاصر شایع است (سقاف، ۱۴۲۶، ص ۲۶۰؛ ابوذر قلمونی، ۱۴۳۰، ص ۴۲).

در دوره متقدم، از میان تفاسیری که مورد بررسی قرار گرفت، تنها تعداد محدودی از مفسران - هشت مفسر - به معنای ظاهری تعبیر «عین‌الله» تصریح کرده بودند (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ج ۱۰، ص ۲۶۴؛ صنعانی، ۱۴۱۱، ج ۱، ص ۲۶۶؛ طبری، ۱۴۱۲، ج ۱۲، ص ۲۱؛ ابن‌ابی‌حاتم، ۱۴۱۹، ج ۶، ص ۲۰۲۶؛ مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳، ج ۴، ص ۱۷۹؛ تیمی، ۱۴۲۵، ج ۱، ص ۲۵۹؛ هواری، ۱۴۲۶، ج ۳، ص ۳۳؛ ابن‌حموش، ۱۴۲۹، ج ۷، ص ۴۶۳۵). این مفسران بدون ورود به عرصه تأویل، ظاهر آیات را مبنای فهم خود قرار داده و این تعبیر را تثبیت کرده‌اند. با این حال، پرسش اساسی آن است که هر یک از این تفاسیر در کدام یک از اقسام ظاهرگرایی - تشبیهی، تفویضی یا سلفی - قرار می‌گیرند؟

تمامی این تفاسیر صرفاً به ذکر تعبیر «عین» بسنده کرده و توضیحی درباره مراد خود از آن ارائه نکرده‌اند؛ از این رو، مشخص نیست که تلقی آنان از «عین‌الله» در چارچوب تشبیه، تفویض یا سلفیه می‌گنجد. همین ابهام باعث شده است که برخی مفسران در زمره‌ی مجسمه یا مشبهه قرار گیرند؛ چنان‌که درباره‌ی مقاتل بن سلیمان، برخی وی را قائل به تجسیم دانسته (اشعری، ۱۴۰۰، ص ۲۰۹) و برخی دیگر او را از این نسبت مبرا شمرده‌اند (نویا، ۱۳۷۳، ص ۲۳؛ مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳، ج ۵، ص ۹۰، نظر محقق؛ حسن زاده و رئوف، ۱۳۹۶، ص ۷۴).

۲-۳. تفسیر تأویلی

رویکرد تأویلی در تفسیر بدین معناست که مفسر، از ظاهر لفظ عبور کرده و معنایی غیرظاهری برای تعبیر مورد نظر ارائه می‌دهد که با اصول عقلی، کلامی یا باورهای دینی هماهنگ باشد. در این چارچوب، واژه‌هایی چون «عین» در پرتو سیاق آیه و مبانی اعتقادی مفسران، به معنای‌ای نظیر «بمرأی‌نا و بمنظرنا» (طبری، ۱۴۱۲، ج ۱۸، ص ۱۳؛ قشیری، ۲۰۰۰، ج ۲،

ص ۴۵۶؛ ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۵، ص ۱۶۶؛ دینوری، ۱۴۲۴، ج ۱، ص ۳۶۰؛ ابن ابی‌زمینین، ۱۴۲۴، ص ۳۷۰؛ هواری، ۱۴۲۶، ج ۴، ص ۲۱۳؛ طبرانی، ۲۰۰۸، ج ۴، ص ۳۷۰؛ جرجانی، ۱۴۳۰، ج ۲، ص ۲۸۹، «**بحفظنا و حراستنا**» (زیدبن‌علی، ۱۴۱۲، ص ۲۰۵؛ ماتریدی، ۱۴۲۶، ج ۶، ص ۱۲۹؛ شریف‌رضی، ۱۴۰۶، ص ۲۲۴)، «**بعلمنا**» (مقاتل‌بن‌سلیمان، ۱۴۲۳، ج ۲، ص ۲۸۱؛ قاضی‌عبدالجبّار، بی‌تا، ص ۳۸۰؛ ابن‌عطیه، ۱۴۲۲، ج ۴، ص ۱۴۱)، «**بمحببتنا**» (یزیدی، ۱۴۰۵، ص ۲۴۵؛ طبری، ۱۴۱۲، ج ۱۶، ص ۱۲۳؛ واحدی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۶۹۵؛ ابن‌جوزی، ۱۴۲۲، ج ۳، ص ۱۵۸)، و نیز «**بأمرنا و بوحننا**» (ابوعبیده، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۱۹؛ طبرانی، ۲۰۰۸، ج ۶، ص ۱۵۵؛ هواری، ۱۴۲۶، ج ۲، ص ۲۲۳) تأویل شده‌اند.

بررسی تفاسیر نشان می‌دهد که بیشتر مفسران دوره متقدم از این رویکرد پیروی کرده‌اند؛ با این تفاوت که در تعیین معنای تأویلی دقیق، دیدگاه‌های متفاوتی ارائه داده‌اند. در ادامه، توزیع این معانی در آیات گوناگون به صورت آماری مورد تحلیل قرار خواهد گرفت.

۳-۳. تفسیر مصداقی

در کنار تفسیرهای ظاهرگرایانه و تأویلی، گروهی از مفسران متقدم به تفاسیری روی آورده‌اند که «عین‌الله» را نه به‌عنوان یکی از صفات خداوند، بلکه به معنای دیگری خارج از توصیف خداوند، تفسیر کرده‌اند. از جمله این تفاسیر، می‌توان به تعبیر «**عین‌الملائکه**» (شریف‌رضی، ۱۴۰۶، ص ۲۴۱؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۵، ص ۲۴۱؛ ابن‌عطیه، ۱۴۲۲، ج ۳، ص ۱۶۹؛ ابومسلم اصفهانی، ۲۰۰۹، ج ۳، ص ۳۰۸؛ طوسی، بی‌تا، ج ۷، ص ۳۶۲)، «**عین‌ماء**» (قشیری، ۲۰۰۰، ج ۳، ص ۴۹۶؛ ماوردی، بی‌تا، ج ۵، ص ۴۱۲؛ طوسی، بی‌تا، ج ۹، ص ۴۴۸) و نیز «**عیون‌الأنبیاء و الأولیاء**» (سلمی، ۱۳۶۹، ص ۱۹۴) اشاره کرد. در این دیدگاه‌ها، واژه «عین» از حیثه صفت الهی خارج می‌گردد.

شواهد این نوع تفسیر عمدتاً در آیه ۱۴ سوره قمر، یعنی آیه «**تَجْرِي بِأَعْيُنِنَا جَزَاءً لِمَنْ كَانَ كُفِرًا**» دیده می‌شود. این گونه تفاسیر گاه به‌صورت احتمالی یا وجهی فرعی در کنار دیگر تفسیرهای تأویلی ذکر شده‌اند (شریف‌رضی، ۱۴۰۶، ص ۲۴۱؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۵، ص ۲۴۱؛ قشیری، ۲۰۰۰، ج ۳، ص ۴۹۶؛ ابن‌عطیه، ۱۴۲۲، ج ۳، ص ۱۶۹؛ ماوردی، بی‌تا، ج ۵، ص ۴۱۲؛ طوسی، بی‌تا، ج ۹، ص ۴۴۸)، و گاه نیز به‌عنوان معنای اصلی «عین» مورد تأکید قرار گرفته‌اند (سلمی، ۱۳۶۹، ص ۱۹۴؛ ابومسلم اصفهانی، ۲۰۰۹، ج ۳، ص ۳۰۸).

۴. تأثیر گرایش‌های تفسیری بر آرای مفسران

در بررسی تأثیر گرایش مفسر بر آرای تفسیری، می‌توان گفت که نوع گرایش نقش مهمی در نوع مواجهه با آیات ایفا می‌کند. در دوره متقدم، رویکرد ظاهرگرایانه در آیات هود ۳۷ و طه ۳۹، بیشتر در تفاسیر با گرایش روایی دیده می‌شود (صنعانی، ۱۴۱۱، ج ۱، ص ۲۶۶؛ طبری، ۱۴۱۲، ج ۱۲، ص ۲۱؛ ابن‌ابی‌حاتم، ۱۴۱۹، ج ۷، ص ۲۴۲۲؛ تیمی، ۱۴۲۵، ج ۱، ص ۲۵۹)، اما در آیات مؤنون ۲۷، طور ۴۸ و قمر ۱۴، این رویکرد عمدتاً در آثار مفسرانی با گرایش روایی-کلامی نمود یافته است که به تأیید

ظاهر لفظی آیات و انسجام آن با روایات نگریسته‌اند (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ج ۱۴، ص ۲۲ و ج ۱۸، ص ۲۲۰؛ مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳، ج ۴، ص ۱۷۹/۱۵۰).

در مورد رویکرد تأویلی، باید گفت که این نوع تفسیر در میان تمامی گرایش‌ها به‌نوعی مورد توجه قرار گرفته است، هرچند شدت و جهت آن متفاوت بوده است. مفسران با گرایش کلامی، در تفسیر هود ۳۷، بیشتر به معنای چون «بحفظنا» و «بعلمنا» تمایل نشان داده‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۹۲؛ بغوی، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۴۴۷؛ ابن عطیه، ۱۴۲۲، ج ۳، ص ۱۶۸؛ ماتریدی، ۱۴۲۶، ج ۶، ص ۱۲۹؛ قاضی عبدالجبار، بی‌تا، ص ۳۸۰؛ طوسی، بی‌تا، ج ۵، ص ۴۸۲). اما در سایر آیات - مؤننون ۲۷، طور ۴۸ و قمر ۱۴ -، بیشتر بر ترکیب «بحفظنا» و «بمرأی‌نا» تأکید داشته‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۴۱۵؛ ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ج ۱۸، ص ۱۴۴؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۷، ص ۱۶۷؛ بغوی، ۱۴۲۰، ج ۴، ص ۲۹۶؛ ابن جوزی، ۱۴۲۲، ج ۴، ص ۱۹۹؛ ابن عطیه، ۱۴۲۲، ج ۵، ص ۱۹۴؛ هواری، ۱۴۲۶، ج ۴، ص ۲۱۴؛ ماتریدی، ۱۴۲۶، ج ۷، ص ۴۶۵؛ طوسی، بی‌تا، ج ۷، ص ۳۶۲). در گرایش ادبی نیز توجه اصلی بر معنای «بحفظنا» معطوف بوده است (شریف رضی، ۱۴۰۶، ص ۱۶۱؛ ابن قتیبه، ۱۴۱۱، ص ۳۷۴؛ ابن حموش، ۱۴۲۹، ج ۱۱، ص ۷۱۳۶ و ص ۷۱۸۹؛ جرجانی، ۱۴۳۰، ج ۲، ص ۱۰۱؛ ماوردی، بی‌تا، ج ۳، ص ۴۰۲). تفاسیر با گرایش عرفانی نیز به‌صورت محدود و موردی به رویکرد تأویلی روی آورده‌اند، و بیشتر در چارچوب دیدگاه‌های خاص خود این معنای را بازخوانی کرده‌اند (سلمی، ۱۳۶۹، ص ۱۳۴؛ قشیری، ۲۰۰۰، ج ۳، ص ۴۷۹؛ تستری، ۱۴۲۳، ص ۱۵۵). در خصوص تفسیر مصداقی، نظیر «عین الملائکه» و «عین ماء»، می‌توان گفت این تفاسیر در گرایش‌های مختلف، به‌ویژه در گرایش ادبی، مورد توجه قرار گرفته‌اند (شریف رضی، ۱۴۰۶، ص ۲۴۲؛ ماوردی، بی‌تا، ج ۵، ص ۴۱۳). همچنین تعبیر «عیون الأنبیاء» بیشتر در میان مفسران با گرایش عرفانی دیده می‌شود (سلمی، ۱۳۶۹، ص ۱۹۴).

۵. عوامل مؤثر بر تغییرات تفسیری دوره متقدم

در دوره متقدم، مفسران رسالت اصلی تفسیر را «تبیین مراد الهی» در حوزه‌های اعتقادی و احکام شرعی می‌دانستند. آنان با تکیه بر تحلیل‌های زبان‌شناختی، بلاغی، ادبی، فقهی و فلسفی، می‌کوشیدند لایه‌های معنایی آیات را روشن سازند. اهتمام گسترده این مفسران به پژوهش و اجتهاد در تفسیر چنان بود که در قرون پس از آن، تا پیش از دوران جدید، نوآوری چشمگیری در آثار متأخر دیده نمی‌شود و تلاش بسیاری از مفسران بیشتر گردآوری آرا، بازخوانی دیدگاه‌های گذشتگان و نقد و ترجیح آنها بود؛ امری که به نوعی رکود و کندی در روند نوآوری‌های تفسیری انجامید (ذهبی، بی‌تا، ج ۲، ص ۳۶۳؛ محتسب، ۱۴۰۲، ص ۲۴۵).

این وضعیت تا دوره افول تمدن اسلامی ادامه یافت؛ دورانی که با گسترش جهل، دگرگونی و تحریف مفاهیم دینی در اثر هجوم مغول و سپس سیطره استعمار غربی همراه بود. در نتیجه، دین از عرصه زندگی اجتماعی فاصله گرفت و در معنایی متأثر از جهان مسیحیتِ اروپایی، به مجموعه‌ای از باورهای فردی و اعمال عبادی فروکاسته شد (معرفت، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۴۴۶؛ محتسب، ۱۴۰۲، ص ۱۶).

۶. بررسی و تحلیل آماری دوره متقدمین

هدف از ارائه جدول‌های فراوانی و نمودار روند تغییرات تفسیری، نمایش تحول و تطور تفاسیر «عین» در آیات مورد بررسی در طول دوره‌های مختلف تفسیری است. این تحلیل‌های آماری نشان می‌دهند که چگونه برداشت‌ها و تفسیرهای مفسران نسبت به این مفهوم در گذر زمان دچار تغییر شده و چه عواملی، از جمله گرایش‌های مذهبی، کلامی و تاریخی، بر این تغییرات تأثیرگذار بوده‌اند. همچنین، نمودار امکان مقایسه میان تفاسیر رایج در هر دوره را فراهم می‌کند و روند پذیرش یا کاهش گرایش به برخی تفاسیر را برجسته می‌سازد.

شایان ذکر است که این تحلیل‌ها و داده‌ها براساس بررسی و تحلیل ۳۶ تفسیر اهل سنت و ۹ تفسیر شیعه دوره متقدم، انجام شده است (پیوست ۱). فهرست کامل این تفاسیر در ادامه ارائه می‌گردد. بر این اساس، تصویری جامع و مستند از سیر تحول تفسیری واژه «عین» در میراث تفسیری ترسیم می‌شود.

۱-۶. جدول‌های فراوانی و نمودار روند تغییرات تفسیری

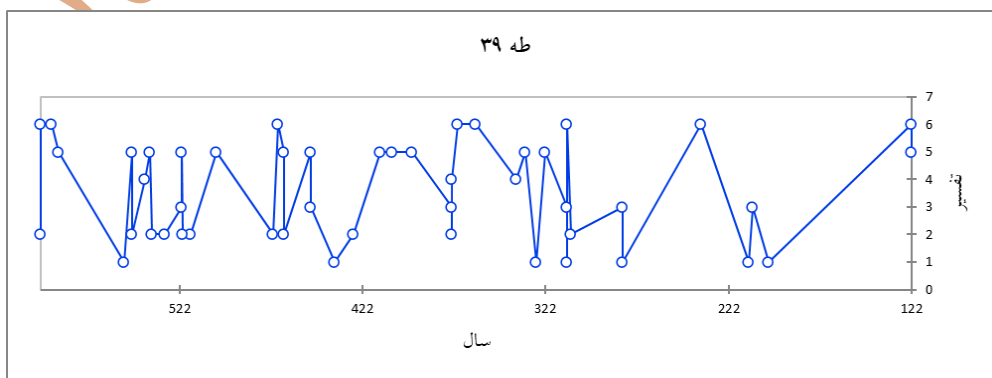
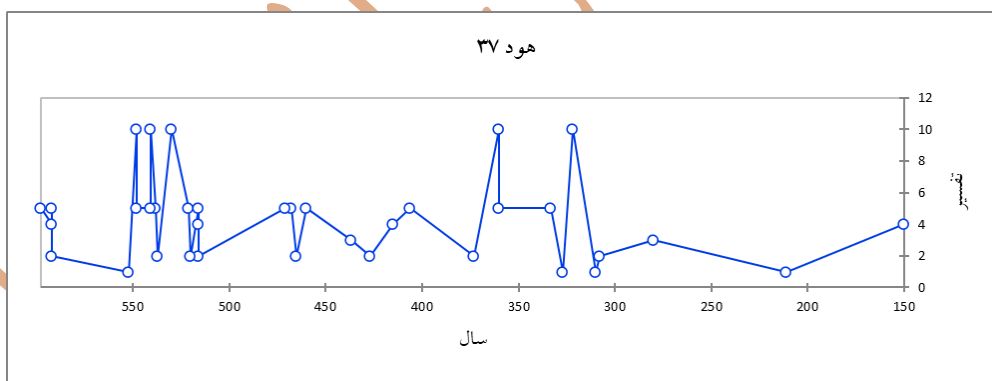
جدول ۱. فراوانی آرای مفسران به تفکیک آیات

آیات	هود ۳۷	طه ۳۹	مومنون ۲۷	طور ۴۸	قمر ۱۴
عینی	۴	۷	۱	۱	۲
بمرأی منا و بمنظر منا	۸	۱۱	۱۲	۱۴	۱۵
بوحینا و أمرنا و إرادتنا	۲	۶	۰	۰	۴
بعلمنا	۴	۳	۲	۴	۲
بحفظنا و مراقبتنا و حراستنا	۱۳	۱۳	۴	۱۴	۱۲
بمحببتنا	۰	۸	۰	۰	۰
عین الملائكة	۵	۰	۴	۰	۵
عین ماء	۰	۰	۰	۰	۵
عیون الأنبياء و الأولیاء	۰	۰	۰	۰	۱

جدول ۲. فراوانی آرا بر حسب مذهب

آیات		هود ۳۷		طه ۳۹		مومنون ۲۷		طور ۴۸		قمر ۱۴	
آرا	مذهب	اهل سنت	شیعه	اهل سنت	شیعه	اهل سنت	شیعه	اهل سنت	شیعه	اهل سنت	شیعه
		عینی	۱	۳	۱	۶	۱	۰	۱	۰	۱
بمرأی منا و بمنظر منا	۰	۸	۱	۱۰	۱	۱۰	۲	۱۴	۰	۱۳	۲
بوحینا و أمرنا و إرادتنا	۰	۲	۰	۶	۰	۰	۰	۰	۰	۴	۰
بعلمنا	۱	۳	۰	۳	۰	۲	۰	۴	۰	۱	۱
بحفظنا و مراقبتنا و حراستنا	۳	۱۰	۴	۹	۴	۲	۲	۱۰	۴	۹	۳
بمحببتنا	۰	۰	۱	۷	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰
عین الملائكة	۱	۴	۰	۰	۰	۱	۳	۰	۰	۳	۲
عین ماء	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۳	۲
عیون الأنبياء و الأولیاء	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰

نمودار ۱. روند تغییرات تفسیری بر حسب سال وفات مفسران دوره متقدمین

جدول (۲) که تفاسیر را بر اساس مذهب دسته‌بندی کرده، نشان می‌دهد که هر دو جریان شیعه و اهل سنت در گرایش به تأویل معنایی همسو بوده‌اند. اهل سنت در مجموع، تفاسیری با طیف وسیع‌تری از معانی ارائه داده‌اند و بر معانی «بمرأی منا» و سپس «بحفظنا» تاکید داشته‌اند، در حالی که تفاسیر شیعی به طور نسبی تمرکز بیشتری بر معنای «بحفظنا» داشته‌اند. این امر نشان می‌دهد که در دوره متقدم، رویکرد غالب، اجتناب از تثبیت معنای جسمانی و حرکت به سوی معنای تأویلی بوده است. نمودار (۱) نیز به وضوح نشان می‌دهد که در دوره متقدم، تنوع تفسیری گسترده‌ای در تبیین معنای «عین» وجود داشته است.

۷. تفسیر «عین الله» در میان مفسران معاصر

منظور از تفاسیر معاصر، پرداختن به آرای مفسرانی است که در قرون چهاردهم و پانزدهم هجری قمری به نگارش آثار تفسیری پرداخته‌اند. ویژگی بارز تفاسیر این دوره، تأثیرپذیری از پیشرفت‌های علوم انسانی، گسترش روش‌های تفسیری نوین، و توجه به جنبه‌های کلامی، فلسفی و عرفانی در تحلیل مفاهیم قرآنی است (ر.ک: پاکتچی، ۱۳۸۹، ص ۲۳۲-۲۵۶). بررسی این دوره، امکان مقایسه تطبیقی با آرای مفسران متقدم را فراهم کرده و مسیر تحول مفهومی واژه «عین» را در بستر زمان روشن‌تر می‌سازد.

در دوره معاصر نیز، همچون دوره متقدم، تنوع و تفاوت در رویکردهای تفسیری نسبت به واژه «عین» به وضوح مشاهده می‌شود؛ با این تفاوت که گرچه بسیاری از رویکردهای تفسیری پیشین همچنان حضور دارند، اما تغییراتی در مبانی و نگرش مفسران به چشم می‌خورد. در ادامه و به‌ویژه پس از ارائه داده‌های آماری، به تفصیل به دلایل این تغییرات پرداخته خواهد شد. بر اساس تقسیم‌بندی رویکردی، تفاسیر ارائه شده در این دوره شامل:

۷-۱. تفسیر ظاهرگرایانه

تفسیر ظاهرگرایانه در این دوره به‌ندرت مشاهده می‌شود، به طوری که تنها یک نمونه از آن در تفاسیر معاصر آمده است. حتی در این مورد اندک نیز، نویسنده به صورت قطعی بر معنای ظاهری تکیه نکرده، بلکه احتمال معنای تأویلی مانند «بحفظنا» را نیز مطرح کرده است. این تفسیر همراه با استناد به دیدگاه مفسر دوره‌ی متقدم - ابوالفتوح رازی -، ارائه شده است. این امر نشان می‌دهد که رویکرد ظاهرگرایی در این دوره جایگاهی حاشیه‌ای داشته و غالب مفسران ترجیح داده‌اند از تثبیت معنای ظاهری پرهیز کنند یا حداقل آن را با رویکردهای تأویلی همراه سازند (عاملی، ۱۳۶۰، ج ۶، ص ۱۰۶).

۷-۲. تفسیر تأویلی

در دوره معاصر، مفسران همچنان به ارائه معنایی غیرظاهری و **تأویلی** از تعبیر «عین» ادامه داده‌اند. در این تفاسیر، «عین» به مفاهیمی همچون «**بمرای منا و بمنظر منا**» (سبزواری، ۱۴۰۶، ج ۳، ص ۴۸۴؛ جزایری، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۵۴۳؛ صدیق‌حسن‌خان، ۱۴۲۰، ج ۴، ص ۳۳۹؛ آل‌غازی، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۱۱۵؛ زبیدی، ۱۴۲۸، ج ۵، ص ۷۴)، «**بحفظنا و حراستنا**» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۰، ص ۲۲۴؛ عاملی، ۱۳۶۰، ج ۵، ص ۱۰۲؛ قاسمی، ۱۴۱۸، ج ۶، ص ۹۲؛ شعراوی، ۱۹۹۱، ج ۱۱، ص ۶۴۶۴؛ زحیلی، ۱۴۱۱، ج ۱۶، ص ۲۰۹؛ صدیق‌حسن‌خان، ۱۴۲۰، ج ۳، ص ۳۱۲؛ صابونی، ۱۴۲۱، ج ۲، ص ۲۸۲؛ قطب، ۱۴۲۵، ج ۴، ص ۱۸۷۶)، «**بعلمنا**» (شاه‌عبدالعظیمی، ۱۳۶۳، ج ۸، ص ۲۶۸؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲۳، ص ۳۴؛ مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۱۴، ص ۱۳؛ عرابی، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۳۶۲)، «**بمحببتنا**» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۴، ص ۱۵۱؛ سلطان‌علی‌شاه، ۱۴۰۸، ج ۳، ص ۲۲؛ مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۱۴، ص ۲۲۵) و «**بوحنینا و أمرنا**» (زبیدی، ۱۴۲۸، ج ۷، ص ۳۴۲) تفسیر شده است. با این حال، در مقایسه با دوره متقدم، شاهد کاهش چشمگیر در تنوع معانی تأویلی هستیم؛ به گونه‌ای که اکثر مفسران معاصر بیشتر بر یک تفسیر مشخص تمرکز کرده‌اند. این امر نشان‌دهنده تحول در نگرش تفسیری دوره معاصر نسبت به دوره‌های پیشین است. تحلیل دقیق‌تر این روند و تغییرات در گرایش‌های تفسیری، در ادامه و پس از ارائه داده‌های آماری مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۳-۷. تفسیر مصداقی

در این دوره نیز با تفاسیری مواجه هستیم که واژه «عین» را نه به معنای ظاهری و نه به معنای تأویلی، بلکه به مفاهیمی نمادین مانند «**عین الملائکه**» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۹، ص ۶۸؛ عاملی، ۱۳۶۰، ج ۸، ص ۱۲۵؛ حسینی همدانی، ۱۴۰۴، ج ۱۶، ص ۵۷؛ شاه‌عبدالعظیمی، ۱۳۶۳، ج ۱۲، ص ۳۷۵؛ طیب، ۱۳۶۹، ج ۷، ص ۴۸؛ صدیق‌حسن‌خان، ۱۴۲۰، ج ۶، ص ۴۸۰)، «**عین ماء**» (عاملی، ۱۳۶۰، ج ۸، ص ۱۲۵؛ شاه‌عبدالعظیمی، ۱۳۶۳، ج ۱۲، ص ۳۷۵؛ صدیق‌حسن‌خان، ۱۴۲۰، ج ۶، ص ۴۸۰) و عرفانی همچون «**عیون الانبیاء و الاولیاء**» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۹، ص ۶۸؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲۳، ص ۳۳؛ زبیدی، ۱۴۲۸، ج ۵، ص ۷۴) تفسیر کرده‌اند. این دیدگاه‌ها گاه به صورت احتمالی و در کنار تفسیر تأویلی مطرح شده‌اند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۹، ص ۶۸؛ عاملی، ۱۳۶۰، ج ۸، ص ۱۲۵؛ شاه‌عبدالعظیمی، ۱۳۶۳، ج ۱۲، ص ۳۷۵؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲۳، ص ۳۳؛ صدیق‌حسن‌خان، ۱۴۲۰، ج ۶، ص ۴۸۰؛ زبیدی، ۱۴۲۸، ج ۵، ص ۷۴)؛ در مواردی نیز، این معانی به‌عنوان تفسیر اصلی ارائه شده‌اند و مفسر بر معنای نمادین و عرفانی تأکید ورزیده است (حسینی همدانی، ۱۴۰۴، ج ۱۶، ص ۵۷؛ طیب، ۱۳۶۹، ج ۱۶، ص ۵۷).

۸. تأثیر گرایش‌های تفسیری بر آرای مفسران

در دوره معاصر، بررسی‌ها نشان می‌دهد که رویکرد ظاهرگرایی حضور چندانی در تفاسیر این دوره نداشته و تنها در یک مورد در چارچوب گرایش اجتماعی مشاهده می‌شود (عاملی، ۱۳۶۰، ج ۶، ص ۱۰۶).

در مقابل، رویکرد تأویلی در این دوره از جایگاه برجسته‌تری برخوردار است. بیشترین تمرکز این رویکرد در معنای «بحفظنا» مشاهده می‌شود، به گونه‌ای که مفسران تلاش کرده‌اند با تأکید بر ابعاد نظارتی و حفاظتی خداوند، قرائتی معنوی و گاه کاربردی از آیات ارائه دهند. از میان گرایش‌های تفسیری، گرایش اجتماعی بیشترین بهره‌گیری را از این رویکرد داشته است (کرمی، ۱۴۰۲، ج ۶، ص ۷۶؛ حجازی، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۱۲۲؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹، ج ۱۲، ص ۶۲؛ ابن‌عاشور، ۱۴۲۰، ج ۱۱، ص ۲۵۵؛ محمدی گلپایگانی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۲۹؛ دروزه، ۱۴۲۱، ج ۵، ص ۳۷۰؛ زحیلی، ۱۴۲۲، ج ۳، ص ۲۵۲۲؛ خطیب، ۱۴۲۴، ج ۶، ص ۱۱۳۸؛ قطب، ۱۴۲۵، ج ۴، ص ۱۸۷۶؛ ابو زهره، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۵۰۶۶؛ مراغی، بی‌تا، ج ۱۲، ص ۳۴). پس از آن، گرایش اجتهادی با تکیه بر تحلیل عقلی و اصولی (قاسمی، ۱۴۱۸، ج ۶، ص ۹۲؛ سبزواری، ۱۴۱۹، ص ۳۱۹؛ شحاته، ۱۴۲۱، ج ۶، ص ۲۲۰۷؛ صابونی، ۱۴۲۱، ج ۲، ص ۱۲؛ حوی، ۱۴۲۴، ج ۵، ص ۲۵۵۶؛ نهاوندی، ۱۳۸۶، ج ۳، ص ۳۱۱)، و گرایش ادبی با تمرکز بر ساختار زبانی و بلاغی آیات (رضا، ۱۴۱۴، ج ۱۲، ص ۷۳؛ درویش، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۳۵۲؛ سیدکریمی حسینی، ۱۳۸۲، ص ۲۲۵؛ شیخلی، ۱۴۲۷، ج ۴، ص ۴۸۰؛ دره، ۱۴۳۰، ج ۴، ص ۴۳۳)، به کارگیری این رویکرد را توسعه داده‌اند. گرایش تربیتی نیز با نگاهی آموزشی و اخلاق‌محور، در مرتبه بعدی از نظر توجه به این تأویل قرار می‌گیرد (میدانی، ۱۳۶۱، ج ۸، ص ۹۳؛ شاه‌العظیمی، ۱۳۶۳، ج ۱۲، ص ۳۱۷؛ خسروانی، ۱۳۹۰، ج ۴، ص ۲۸۴؛ ثقفی‌تهرانی، ۱۳۹۸، ج ۳، ص ۷۸). تفاسیری که برداشت‌هایی چون «عین الملائکه»، «عین ماء» و «عیون الانبیاء» را مطرح کرده‌اند، به‌شکلی محدود در برخی گرایش‌های تفسیری همچون گرایش اجتماعی (عاملی، ۱۳۶۰، ج ۸، ص ۱۲۵؛ مکارم‌شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲۳، ص ۳۴؛ مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۱۴، ص ۱۳۰)، کلامی (حائری‌طهرانی، ۱۳۳۸، ج ۷، ص ۲۷۹؛ طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۹، ص ۶۸)، روایی (زبیدی، ۱۴۲۸، ج ۵، ص ۷۴) و ... دیده می‌شوند.

۹. عوامل مؤثر بر تغییرات تفسیری دوره معاصر

با آغاز عصر بیداری علمی و اجتماعی در قرن سیزدهم هجری، مجموعه‌ای از عوامل گوناگون زمینه‌ساز تحول گسترده در تفسیر قرآن شد. نخست، پیامدهای منفی استعمار که با تسلط بر سرزمین‌های اسلامی و ترویج اندیشه‌های سکولار، به جدایی دین از عرصه عمومی دامن زد (محتسب، ۱۴۰۲، ص ۲۷-۲۸، ۳۵). دوم، گسترش علوم جدید و فراهم‌شدن ابزارهای نوین پژوهش که امکان فهم آیات بر پایه معیارهای علمی و شیوه‌های تحلیلی پیشرفته را میسر ساخت (ذهبی، بی‌تا، ج ۲، ص ۳۴۹؛ ماردینی، ۱۴۳۰، ص ۱۴۴). سوم، تأثیر فرهنگ و تمدن غرب و سرعت پیشرفت‌های علمی که مفسران را به سوی هم‌نشینی

آموزه‌های دینی با مبانی عقلی و علمی سوق داد و زمینه ظهور گرایش‌هایی چون تفسیر عقلی توفیقی، تفسیر علمی و تفسیر ادبی-اجتماعی را فراهم کرد (ذهبی، بی‌تا، ج ۲، ص ۴۰۱-۴۰۴؛ محتسب، ۱۴۰۲، ص ۱۰۳، ۳۸-۳۹).

این دگرگونی‌ها نه تنها محتوا و رویکردهای تفسیری را متحول ساخت، بلکه به تنوع روش‌های تفسیر نیز انجامید؛ به گونه‌ای که سبک‌هایی مانند تفسیر تحلیلی، اجمالی، مقارن و موضوعی با هدف پاسخگویی به نیازهای علمی، فکری و اجتماعی نسل‌های جدید پدید آمدند (ماردینی، ۱۴۳۰، ص ۱۴۴-۱۴۶).

۱۰. بررسی و تحلیل آماری دوره معاصر

چنان‌که پیش‌تر بیان شد، هدف از ارائه جدول‌های فراوانی و نمودار روند تغییرات تفسیری در دوره معاصر، ترسیم جهت‌گیری‌های نوین مفسران در تبیین مفهوم «عین» و نشان دادن تمرکز و انسجام بیشتر در برداشت‌های تفسیری است. داده‌های مربوط به این دوره بر اساس بررسی و تحلیل ۳۳ تفسیر اهل سنت و ۳۱ تفسیر شیعه گردآوری و تحلیل شده است (پیوست ۲).

۱۰-۱. جدول‌های فراوانی و نمودار روند تغییرات تفسیری

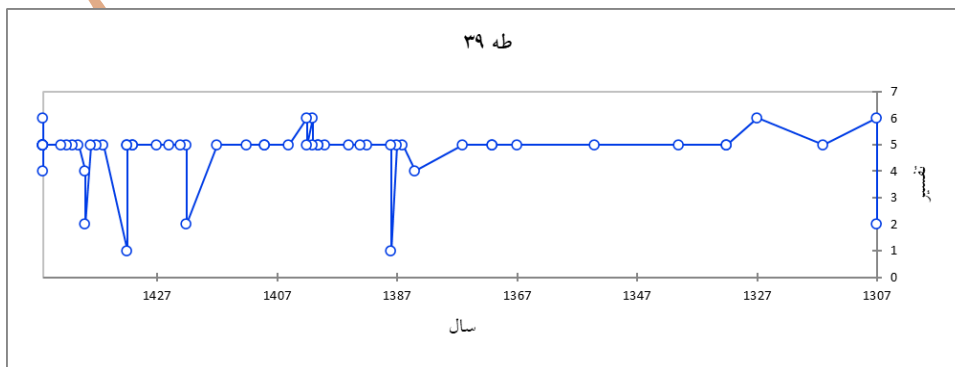
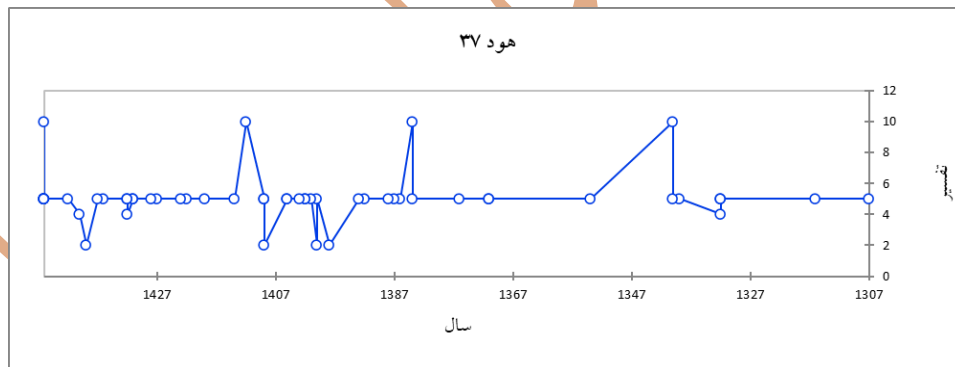
جدول ۳. فراوانی آرای مفسران به تفکیک آیات

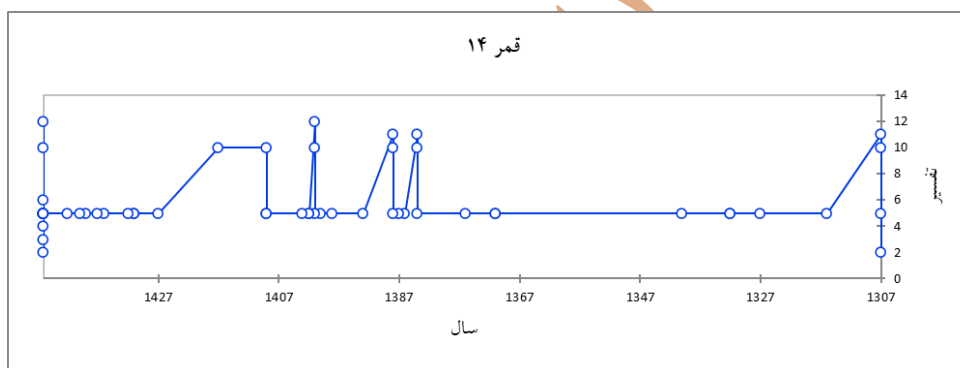
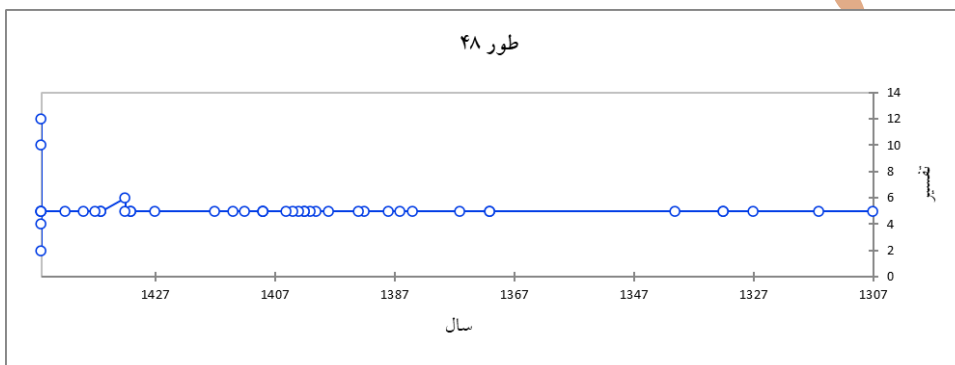
آیات	هود ۳۷	طه ۳۹	مومنون ۲۷	طور ۴۸	قمر ۱۴
عینی	۰	۱	۰	۰	۰
بمرأی منا و بمنظر منا	۴	۳	۵	۱	۲
بوحینا و أمرنا و إرادتنا	۰	۰	۰	۰	۱
بعلمنا	۲	۳	۱	۱	۱
بحفظنا و مراقبتنا و حراستنا	۴۳	۴۶	۳۴	۳۹	۳۷
بمحبتنا	۰	۵	۰	۱	۱
عین الملائكة	۴	۰	۵	۱	۷
عین ماء	۰	۰	۰	۰	۳
عیون الأنبياء و الأولیاء	۰	۰	۲	۱	۲

جدول ۴. فراوانی آرا بر حسب مذهب

آیات		هود ۳۷		طه ۳۹		مومنون ۲۷		طور ۴۸		قمر ۱۴	
آرا	مذهب	اهل سنت	شیعه	اهل سنت	شیعه	اهل سنت	شیعه	اهل سنت	شیعه	اهل سنت	شیعه
عینی		۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
بمراى منا و بمنظر منا		۲	۰	۳	۰	۲	۳	۰	۱	۱	۱
بوحنينا و امرنا و إرادتنا		۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰
بعلمنا		۱	۲	۱	۰	۱	۰	۱	۱	۰	۱
بحفظنا و مراقبتنا و حراستنا		۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۱۸	۱۶	۲۱	۱۸	۱۸	۱۹
بمحببتنا		۰	۳	۰	۲	۰	۰	۰	۱	۰	۱
عين الملائكة		۰	۰	۰	۰	۲	۳	۰	۱	۶	۱
عين ماء		۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۱
عيون الأنبياء و الأولياء		۰	۰	۰	۰	۰	۲	۰	۱	۲	۰

نمودار ۲. روند تغییرات تفسیری بر حسب سال وفات مفسران دوره معاصر

عین = ۱   بمرأی منا = ۲   بوحینا و امرنا = ۳   کدگذاری آرا
 عین الملائکه = ۱۰   بعین ماء = ۱۱   بعلمنا = ۴   بحفظنا = ۵   بمحبتنا = ۶
 عیون الانبیاء = ۱۲

۲-۱۰. برداشت و تحلیل جدول‌ها و نمودار

بررسی جدول (۳) ارائه شده از فراوانی آرای مفسران معاصر نشان می‌دهد که معنای «بحفظنا و حراستنا» بیشترین بسامد را در تفسیر واژه «عین» داشته است و بخش عمده‌ای از مفسران معاصر این معنا را برگزیده‌اند. در مقابل، تفسیرهای دیگر مانند «بمرأی منا و بمنظر منا»، «بمحبتنا» و «بعلمنا» فراوانی بسیار کمتری دارند. این امر بیانگر آن است که در دوره معاصر، تنوع تفسیری کاهش یافته و نوعی تمرکز بر یک معنای خاص شکل گرفته است. برخلاف دوره متقدم که طیف گسترده‌ای از معانی تأویلی وجود داشت، در این دوره گرایش مفسران به سوی برداشت‌های مشخص و محدودتر متمایل شده است.

از حیث گرایش مذهبی، جدول (۴) نشان می‌دهد که هر دو جریان شیعه و اهل سنت عمدتاً بر همین معنا یعنی «بحفظنا» متمرکز شده‌اند و اختلاف چشمگیری میان آن‌ها مشاهده نمی‌شود. هم‌گرایی تفسیری در این دوره نسبت به گذشته افزایش یافته است. این تغییر نشان‌دهنده تحولی در نگاه تفسیری مفسران معاصر و تأکید بیشتر بر اصول کلامی مشترک در تبیین صفات الهی است. در نمودار (۲) این روند به وضوح قابل مشاهده است؛ به گونه‌ای که تمرکز اصلی مفسران بر معنای «بحفظنا» جلب توجه می‌کند و سایر معانی به حاشیه رفته‌اند.

نتیجه‌گیری

بررسی داده‌های تفسیری دوره متقدم و معاصر، همراه با تحلیل جدول‌ها و نمودارهای ارائه‌شده، نشان می‌دهد که گرایش‌های تفسیری نقش بنیادینی در شکل‌گیری معنای «عین الله» و جهت‌گیری‌های مفسران داشته‌اند. در دوره متقدم، تنوع تفسیری چشم‌گیری مشاهده می‌شود که نشان‌دهنده باز بودن فضای تأویل و تعامل میان گرایش‌های مختلف در مواجهه با آیات جسمانیت است. در این دوره، گرایش‌های روایی، کلامی، ادبی و عرفانی هر یک به گونه‌ای خاص به تبیین آیات پرداخته‌اند. مفسران روایی، با تأکید بر ظاهر لفظی و همراهی آن با روایات، بیشتر بر رویکرد ظاهرگرایانه تأکید داشته‌اند؛ در حالی که مفسران کلامی، ادبی و تا حدودی عرفانی، رویکردهای تأویلی را برگزیده‌اند. این تنوع معنادار در معانی - نظیر «بمرأی‌نا»، «بحفظنا»، «بعلمنا»، و حتی برداشت‌های خاصی مانند «عین الملائکه» - نمایانگر گستره اجتهاد و انعطاف در حوزه تفسیری این دوره است.

تحلیل آماری نشان می‌دهد که در میان مفسران متقدم، بیشترین فراوانی متعلق به معنای ای نظیر «بمرأی‌نا» و «بحفظنا» است؛ امری که از تمرکز بر تأویل‌هایی ناظر بر نظارت و حمایت خداوند حکایت دارد. این روند در هر دو جریان شیعه و اهل سنت به نحوی همسو دنبال شده است؛ هرچند تفاوت‌هایی جزئی در نحوه تأکید و گزینش معنا میان آنان دیده می‌شود. به‌ویژه، گرایش شیعی بیشتر بر «حفظ» و «عنایت الهی» تمرکز دارد، در حالی که در آثار اهل سنت، دامنه معانی گسترده‌تر و پراکندگی بیشتری دارد.

اما در دوره معاصر، وضعیت تفاوت اساسی یافته است. رویکرد ظاهرگرایانه تقریباً از میان رفته و تنها در یک نمونه با گرایش اجتماعی دیده می‌شود. به‌جای آن، رویکرد تأویلی، به‌ویژه در معنای «بحفظنا»، محور اصلی تفسیرها قرار گرفته است. تمرکز اکثریت مفسران معاصر بر این معنا، نشان‌دهنده نوعی هم‌گرایی تفسیری و حرکت به‌سوی تفسیرهایی هماهنگ با مبانی عقلانی و اجتماعی است. گرایش‌های تفسیری همچون اجتماعی، اجتهادی، ادبی و تربیتی هر یک با رویکرد خاص

خود، به بسط معنای «حفظ» و «نظارت الهی» پرداخته‌اند. به‌ویژه گرایش اجتماعی در این میان برجستگی بیشتری یافته و با هدف پاسخ‌گویی به نیازهای فکری و اخلاقی جامعه معاصر، معنایی کاربردی و معنوی از آیات ارائه داده است.

کاهش تنوع معانی در دوره معاصر، که در جدول و نمودارها نیز به‌روشنی بازتاب یافته، بیانگر آن است که تفسیر آیات جسمانی از پراکندگی معنایی به تمرکز بر یک معنای خاص رسیده است. این تحول، علاوه بر تأثیر گرایش‌های تفسیری، از تحول در نیازهای معرفتی و دغدغه‌های کلامی دوران معاصر نیز ناشی شده است. به‌عبارت دیگر، رویکرد غالب در تفسیر «عین‌الله» در این دوره، بازتابی از تلاش مفسران برای تطبیق آموزه‌های قرآنی با زبان عقل و نیازهای نوپدید در جامعه اسلامی است.

در مجموع، می‌توان گفت سیر تفسیر «عین‌الله» از دوره متقدم تا معاصر، حرکتی از تکثر معنایی به تمرکز تأویلی و از اختلاف‌های کلامی به همگرایی تفسیری را نشان می‌دهد. این امر، نمایانگر ظرفیت تطبیقی دانش تفسیر در پاسخ‌گویی به تحولات معرفتی هر عصر است.

تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن‌ابی‌حاتم، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۱۹ق). تفسیر القرآن العظیم. ریاض: مکتبة نزار مصطفى الباز.
۳. ابن‌ابی‌زمین، محمد بن عبدالله. (۱۴۲۴ق). تفسیر ابن‌ابی‌زمین. بیروت: دار الکتب العلمیة.
۴. ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی. (۱۴۲۲ق). زاد المسیر فی علم التفسیر. بیروت: دار الکتب العربی.
۵. ابن حموش، مکی. (۱۴۲۹ق). الهدایة إلى بلوغ النهایة. شارجه: جامعة الشارقة.
۶. ابن‌درید، محمد بن الحسن. (۱۹۸۷م). جمهرة اللغة. بیروت: دار العلم للملایین.
۷. ابن‌عاشور، محمد طاهر. (۱۴۲۰). تفسیر التحریر و التنویر. بیروت: مؤسسة التاریخ العربی.
۸. ابن‌عباد، صاحب. (۱۴۱۴ق). المحيط فی اللغة. بیروت: عالم الکتب.
۹. ابن‌عطیة، عبدالحق بن غالب. (۱۴۲۲ق). المحرر الوجیز فی تفسیر الکتب العزیز. بیروت: دار الکتب العلمیة.

۱۰. ابن فارس، احمد. (۱۳۹۹ق). معجم مقاييس اللغة. بيروت: دار الفكر.
۱۱. ابن قتيبه، عبدالله بن مسلم. (۱۴۱۱). تفسير غريب القرآن. بيروت: دار و مكتبة الهلال.
۱۲. ابن منظور، محمد بن مكرم. (۱۴۱۴ق). لسان العرب. بيروت: دار صادر.
۱۳. ابوالفتوح رازي، حسين بن علي. (۱۴۰۸ق). روض الجنان و روح الجنان في تفسير القرآن. مشهد مقدس: آستان قدس رضوى.
۱۴. ابوذر قلمونى، عبد المنعم بن حسين. (۱۴۳۰ق). ماذا تعرف عن الله؟. بي جا: مكتبة الصفا.
۱۵. ابو زهره، محمد. (بي تا). زهرة التفاسير. بيروت: دار الفكر.
۱۶. ابو عبيده، معمر بن مثنى. (۱۳۸۱ق). مجاز القرآن. قاهره: مكتبة الخانجي.
۱۷. ابو مسلم اصفهاني، محمد بن بحر. (۲۰۰۹م). موسوعة تفاسير المعتزلة. بيروت: دار الكتب العلمية.
۱۸. اخوان مقدم، زهره؛ نبوى، سيد مجيد؛ سعادتى، راضيه. (۱۳۹۹). بررسى تطبيقى اقسام توحيد و مسئله رويت خدا از منظر علامه طباطبايى و شنيطى. نشرية مطالعات تفسير تطبيقى، پيايى ۹، ص ۹-۲۷.
۱۹. اشعري، على بن اسماعيل. (۱۴۰۰ق). مقالات الاسلاميين و اختلاف المصلين. ويسبادن: دار فرانز شتاينز.
۲۰. آل غازی، عبدالقادر. (۱۳۸۲ق). بيان المعاني. دمشق: مطبعة الترقى.
۲۱. بغوى، حسين بن مسعود. (۱۴۲۰). معالم التنزيل. بيروت: دار احياء التراث العربى.
۲۲. پاكچى، احمد. (۱۳۸۹ش). تاريخ تفسير قرآن كريم [جزوه درسى]. تهران: انجمن علمى دانشجويى الهيات دانشگاه امام صادق (ع).
۲۳. تسترى، سهل بن عبدالله. (۱۴۲۳ق). تفسير التستري. بيروت: دار الكتب العلمية.
۲۴. تفتازانى، سعد الدين. (۱۴۰۹ق). شرح المقاصد. قم: شريف رضى.
۲۵. تيمى، يحيى بن سلام. (۱۴۲۵ق). تفسير يحيى بن سلام. بيروت: دار الكتب العلمية.
۲۶. ثعلبى، احمد بن محمد. (۱۴۲۲ق). الكشف و البيان. بيروت: دار احياء التراث العربى.
۲۷. ثقفى تهرانى، محمد. (۱۳۹۸). روان جاويد در تفسير قرآن مجيد. تهران: برهان.
۲۸. جرجانى، عبدالقاهر بن عبدالرحمن. (۱۴۳۰ق). درج الدرر في تفسير القرآن العظيم. امان: دار الفكر.
۲۹. جزايرى، ابوبكر جابر. (۱۴۱۶ق). اسر التفاسير لكلام العلى الكبير. مدينه منوره: مكتبة العلوم و الحكم.
۳۰. حائرى تهرانى، على. (۱۳۳۸ش). مقتنيات الدرر. تهران: دار الكتب الإسلامية.

۳۱. حجازی، محمد محمود. (۱۴۱۳ق). التفسیر الواضح. بیروت: دار الجیل.
۳۲. حسن زاده، مهدی و رئوف؛ سید حمیدرضا. (۱۳۹۶ش). تجسیم مقاتل بن سلیمان در ترازوی نقد. پژوهشنامه کلام، سال چهارم، شماره ششم، صص ۷۱-۹۲.
۳۳. حسینی همدانی، محمد. (۱۴۰۴ق). انوار درخشان در تفسیر قرآن. تهران: لطفی.
۳۴. حوی، سعید. (۱۴۲۴ق). الاساس فی التفسیر. قاهره: دار السلام.
۳۵. خسروانی، علیرضا. (۱۳۹۰ش). تفسیر خسروی. تهران: کتابفروشی اسلامیة.
۳۶. خطیب، عبدالکریم. (۱۴۲۴ق). التفسیر القرآنی للقرآن. بیروت: دار الفکر العربی.
۳۷. دروزه، محمد عزه. (۱۴۲۱ق). التفسیر الحدیث. بیروت: دار الغرب الإسلامی.
۳۸. درویش، محی الدین. (۱۴۱۵ق). اعراب القرآن الکریم و بیانه. حمص: الارشاد.
۳۹. دره، محمد علی طه. (۱۴۳۰ق). تفسیر القرآن الکریم و اعرابه و بیانه. بیروت: دار ابن کثیر.
۴۰. دمیحی، خالدین عبدالله. (۱۴۳۱ق). آیات العقیده التي قد یوهم ظاهرها التعارض. ریاض: دار الفضیلة.
۴۱. دینوری، عبدالله بن محمد. (۱۴۲۴ق). الواضح فی تفسیر القرآن الکریم. بیروت: دار الکتب العلمیة.
۴۲. ذهبی، محمد حسین. (بی تا). التفسیر و المفسرون. قاهره: مکتبة وهبة.
۴۳. رضا، محمد رشید. (۱۴۱۴ق). تفسیر المنار. بیروت: دار المعرفة.
۴۴. زبیدی، ماجد ناصر. (۱۴۲۸ق). التیسیر فی التفسیر للقرآن بروایة أهل البيت. بیروت: دار المحجة البيضاء.
۴۵. زحیلی، وهبه. (۱۴۱۱ق). التفسیر المنیر فی العقیده و الشریعة و المنهج. دمشق: دار الفکر.
۴۶. زحیلی، وهبه. (۱۴۲۲ق). التفسیر الوسیط. دمشق: دار الفکر.
۴۷. زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ق). الکشاف. بیروت: دار الکتب العربی.
۴۸. زیدبن علی. (۱۴۱۲ق). تفسیر الشهد زیدبن علی. بیروت: الدار العالمیة.
۴۹. سبحانی، جعفر. (بی تا). اصول الحدیث و احکامه فی علم الدرايه. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۵۰. سبزواری، محمد. (۱۴۱۹ق). ارشاد الاذهان الی تفسیر القرآن. بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
۵۱. سبزواری، محمد. (۱۴۰۶ق). الجدید فی تفسیر القرآن المجدید. بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
۵۲. سقاف، علوی بن عبدالقادر. (۱۴۲۶ق). صفات الله عز وجل الواردة فی الكتاب والسنة. ریاض: دار الهجرة.

۵۳. سلطان علی شاه، سلطان محمد بن حیدر. (۱۴۰۸ق). بیان السعادة فی مقامات العبادة. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.

۵۴. سلمی، محمد بن حسین. (۱۳۶۹ش). حقائق التفسیر. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

۵۵. سمرقندی، نصر بن محمد. (۱۴۱۶ق). تفسیر السمرقندی. بیروت: دار الفکر.

۵۶. سید کریمی حسینی، عباس. (۱۳۸۲ش). تفسیر علین. قم: اسوه.

۵۷. شاه عبدالعظیمی، حسین. (۱۳۶۳ش). تفسیر اثنی عشری. تهران: میقات.

۵۸. شحاته، عبدالله محمود. (۱۴۲۱ق). تفسیر القرآن الکریم. قاهره: دار غریب.

۵۹. شریف الرضی، محمد بن حسین. (۱۴۰۶ق). تلخیص البیان فی مجازات القرآن. بیروت: دار الاضواء.

۶۰. شعراوی، محمد متولی. (۱۹۹۱م). تفسیر الشعراوی. بیروت: اخبار الیوم.

۶۱. شمخی، مینا؛ ساکی، نانسی. (۱۳۹۹ش). رویت خدا در پرتو آیات و روایات با تاکید بر نظر متکلمان و عرفا. نشریه

عرفان اسلامی، پیاپی ۶۶، ص ۸۹-۱۰۸.

۶۲. شمخی، مینا. (۱۳۹۱ش). مکاتب ظاهر گرا در تفسیر قرآن. پژوهش های زبان شناختی قرآن، سال اول، شماره اول،

ص ۹۵-۱۱۶.

۶۳. شیخلی، بهجت عبدالواحد. (۱۴۲۷ق). اعراب القرآن الکریم. بیروت: دار الفکر.

۶۴. صابونی، محمد علی. (۱۴۲۱ق). صفوة التفاسیر. بیروت: دار الفکر.

۶۵. صدیق حسن خان، محمد صدیق. (۱۴۲۰ق). فتح البیان فی مقاصد القرآن. بیروت: دار الکتب العلمیة.

۶۶. صفرزاده، مهرداد؛ حیاتی، سمیرا؛ شورچه، عبدالحسین. (۱۳۹۵ش). بررسی صفات خبری اعضا و جوارح داشتن

خداوند در تفاسیر فریقین. فصلنامه تخصصی تفسیر، علوم قرآن و حدیث، سال هشتم، شماره ۳۱، ص ۷-۳۹.

۶۷. صنعانی، عبدالرزاق بن همام. (۱۴۱۱ق). تفسیر القرآن العزیز. بیروت: دار المعرفه.

۶۸. طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۹۰ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.

۶۹. طبرانی، سلیمان بن احمد. (۲۰۰۸م). التفسیر الکبیر. اربد: دار الکتب الثقافی.

۷۰. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲ش). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: ناصر خسرو.

۷۱. طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار المعرفه.

۷۲. طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

٧٣. طيب، عبدالحسين، (١٣٦٩ش). اطيب البيان فى تفسير القرآن. تهران: اسلام.
٧٤. عاملى، ابراهيم. (١٣٦٠ش). تفسير عاملى. تهران: كتابفروشى صدوق.
٧٥. عرابى، محمد غازى. (١٤٢٦ق). التفسير الصوفى الفلسفى للقرآن الكريم. دمشق: دار البشائر.
٧٦. فضل الله، محمد حسين. (١٤١٩ق). من وحى القرآن. بيروت: دار الملاك.
٧٧. قاسمى، جمال الدين. (١٤١٨ق). محاسن التأويل. بيروت: دار الكتب العلمية.
٧٨. قاضى عبدالجبار، بن احمد. (بى تا). متشابه القرآن. قاهره: مكتبة دار التراث.
٧٩. قشيرى، عبدالكريم بن هوازن. (٢٠٠٠م). لطائف الاشارات. قاهره: الهيئة المصرية العامة للكتاب.
٨٠. قطب، سيد. (١٤٢٥ق). فى ظلال القرآن. بيروت: دار الشروق.
٨١. قيسى، قاسم. (١٣٨٥ق). تاريخ التفسير. بغداد: مطبعة المجمع العلمى العراقى.
٨٢. كرمى، محمد. (١٤٠٢ق). التفسير لكتاب الله المنير. قم: علميه.
٨٣. ماترىدى، محمد بن محمد. (١٤٢٦ق). تأويلات أهل السنة. بيروت: دار الكتب العلمية.
٨٤. ماردينى، فاطمه. (١٤٣٠ق). التفسير و المفسرون. دمشق: بيت الحكمة.
٨٥. ماوردى، على بن محمد. (بى تا). النكت و العيون. بيروت: دار الكتب العلمية.
٨٦. محتسب، عبدالمجيد عبدالسلام. (١٤٠٢ق). اتجاهات التفسير فى العصر الراهن. عمان: مكتبة النهضة الاسلامية.
٨٧. محمدى گلپايگانى، ابوالقاسم. (١٣٨٠ش). جرعه اى از زلال قرآن. قم: بوستان كتاب قم.
٨٨. مدرسى، محمد تقى. (١٤١٩ق). من هدى القرآن. تهران: دار محبى الحسين.
٨٩. مراغى، احمد مصطفى. (بى تا). تفسير المراغى. بيروت: دار الفكر.
٩٠. مصطفى، ابراهيم؛ زيات، احمد؛ عبدالباقر، حامد؛ نجار، محمد. (بى تا). المعجم الوسيط. اسكندريه: دار الدعوة.
٩١. معرفت، محمد هادى (١٣٧٩ش). تفسير و مفسران. قم: موسسه فرهنگى التمهيد.
٩٢. معرفت، محمد هادى. (١٤٢٩ق). التمهيد فى علوم القرآن. قم: موسسه فرهنگى انتشاراتى التمهيد.
٩٣. مقاتل بن سليمان. (١٤٢٣ق). تفسير مقاتل بن سليمان. بيروت: دار احياء التراث العربى.
٩٤. مكارم شيرازى، ناصر. (١٣٧١ش). تفسير نمونه. تهران: دار الكتب الإسلامية.
٩٥. ميدانى، عبدالرحمن حسن. (١٣٦١ش). معارج التفكير و دقائق التدبر. دمشق: دار القلم.

۹۶. نکونام، جعفر و محمدفام، سجاد. (۱۳۹۶ش). «تحلیل تحول آراء تفسیری مفسران براساس مفهوم گفتمان»، پژوهش دینی، شماره ۳۴، ص ۴۵-۶۴.

۹۷. نويا، پل. (۱۳۷۳ش). تفسیر قرآنی و زبان عرفانی، ترجمه اسماعیل سعادت. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

۹۸. نهاوندی، محمد. (۱۳۸۶ش). نفحات الرحمن فی تفسیر القرآن. قم: موسسه البعثه.

۹۹. واحدی، علی بن احمد. (۱۴۱۵ق). الوجیز فی تفسیر کتاب العزیز. بیروت: دار القلم.

۱۰۰. هواری، هود بن محکم. (۱۴۲۶ق). تفسیر کتاب الله العزیز. بی جا: دار البصائر.

۱۰۱. یزیدی، عبدالله بن یحیی. (۱۴۰۵ق). غریب القرآن و تفسیره. بیروت: عالم الکتب.

۱۰۲. یوسف، عبدالسلام. (۱۴۴۲ق). علم التفسیر (تاریخه - أصوله - مناهجه). استانبول: سون چاغ آکادمی.

پیوست ۱. تفاسیر مورد بررسی دوره متقدم به همراه آراء مفسران

کتاب	پدیدآور	سال	مذهب	هود ۳۷	طه ۳۹	مومتون ۲۷	طور ۴۸	قمر ۱۴
تفسیر الشهدید زید بن علی	زید بن علی	۱۲۲	شیعه		بحفظنا، بمحدثنا			بحفظنا
تفسیر مقاتل بن سلیمان	مقاتل بن سلیمان	۱۵۰	شیعه	بعلمنا			عین	عین
تفسیر یحیی بن سلام	یحیی بن سلام	۲۰۰	اهل سنت		عین			
مجاز القرآن	ابوعبیده	۲۰۹	اهل سنت		بوحننا			
تفسیر القرآن العزیز	صنعانی	۲۱۱	اهل سنت	عین	عین			
غریب القرآن و تفسیره	یزیدی	۲۳۷	اهل سنت		بمحدثنا			
تفسیر غریب القرآن	ابن قتیبه	۲۷۶	اهل سنت					بحفظنا
تفسیر کتاب الله العزیز	هواری	۲۸۰	اهل سنت	بوحننا	عین، بوحننا		بمرأی منا	بحفظنا
تفسیر التستری	تستری	۲۸۳	اهل سنت				بحفظنا	
تفسیر القمی	قمی	۳۰۷	شیعه				بحفظنا	بحفظنا
الواضح فی تفسیر القرآن الکریم	دینوری	۳۰۸	اهل سنت	بمرأی منا	بمرأی منا	بمرأی منا	بمرأی منا	بمرأی منا
جامع البیان فی تفسیر القرآن	طبری	۳۱۰	اهل سنت	عین	عین، بمحدثنا، بوحننا	بمرأی منا	بمرأی منا	بمرأی منا
موسوعة تفاسیر المعتزله	ابو مسلم اصفهانی	۳۲۲	اهل سنت	عین الملائکه	بحفظنا			
تفسیر القرآن العظیم	ابن ابی حاتم	۳۲۷	اهل سنت	عین	عین			
تأویلات أهل السنة	ماتریدی	۳۳۳	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا	بمرأی منا	بمرأی منا، بعلمنا	بحفظنا
اعراب القرآن	نحاس	۳۳۸	اهل سنت		بعلمنا			
التفسیر الکبیر	طبرانی	۳۶۰	اهل سنت	بحفظنا، عین	بمحدثنا	بمرأی منا	بحفظنا	بحفظنا، بوحننا

کتاب	پدیدآور	سال	مذهب	هود ۳۷	طه ۳۹	مومنون ۲۷	طور ۴۸	قمر ۱۴
				الملائکه				
احکام القرآن	جصاص	۳۷۰	اهل سنت		بمحببتنا			
تفسیر سمرقندی	سمرقندی	۳۷۳	اهل سنت	بمرأی منا	بمرأی منا، بعلما، بوحنیا، بحفظنا	بمرأی منا، بعلما	بمرأی منا	بمرأی منا
تصحیح الوجوه و النظائر	عسکری	۳۹۵	اهل سنت		بحفظنا			
تفسیر ابن ابی زمنین	ابن ابی زمنین	۳۹۹	اهل سنت				بمرأی منا	بمرأی منا
تلخیص البیان فی مجازات القرآن	شریف رضی	۴۰۶	شیعه	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا، عین الملائکه		
حقائق التفسیر	سلمی	۴۱۲	اهل سنت		بحفظنا			عیون الانبیاء
مشابه القرآن	قاضی عبدالجبار	۴۱۵	اهل سنت	بعلما				بحفظنا
تزیه القرآن عن المطاعن	قاضی عبدالجبار	۴۱۵	اهل سنت				بمرأی منا	
الکشف و البیان	ثعلبی	۴۲۷	اهل سنت	بمرأی منا	بمرأی منا		بمرأی منا	بمرأی منا
تفسیر شریف مرتضی نفائس التأویل	شریف مرتضی	۴۳۶	شیعه					بعلما
الهدایة إلى بلوغ النهاية	ابن حموش	۴۳۷	اهل سنت	بوحنیا	عین	بمرأی منا	بحفظنا	بمرأی منا
النکت و العیون	ماوردی	۴۵۰	اهل سنت		بوحنیا، بحفظنا		بعلما، بمرأی منا، بحفظنا	بمرأی منا، بوحنیا، عین الملائکه، عین ماء
التبیان فی تفسیر القرآن	طوسی	۴۶۰	شیعه	بحفظنا		بمرأی منا، عین الملائکه	بحفظنا	بمرأی منا، عین الملائکه، عین ماء
لطائف الاشارات	قشیری	۴۶۵	اهل سنت	بمرأی منا	بمرأی منا، بحفظنا		بمرأی منا	بمرأی منا، عین الملائکه، عین ماء
الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز	واحدی	۴۶۸	اهل سنت	بحفظنا	بمحببتنا		بحفظنا	بحفظنا
درج الدرر فی تفسیر القرآن العظیم	جرجانی	۴۷۱	اهل سنت	بحفظنا	بمرأی منا			
مفردات ألفاظ القرآن	راغب اصفهانی	۵۰۲	اهل سنت		بحفظنا			
تفسیر البغوی	بغوی	۵۳۶	اهل سنت	بمرأی منا، بعلما، بحفظنا	بمرأی منا		بمرأی منا، بحفظنا	بمرأی منا، بحفظنا، بوحنیا
کشف الاسرار و عدة الابرار	ابوالفضل میبدی	۵۲۰	اهل سنت	بمرأی منا	بمرأی منا	بمرأی منا	بعلما، بحفظنا	بحفظنا
إيجاز البیان عن معانی القرآن	نیشابوری	۵۲۱	اهل سنت	بحفظنا	بوحنیا	بحفظنا		بمرأی منا، بوحنیا
خلاصه تفسیر ادبی از کشف الاسرار	احمد میبدی	۵۳۰	اهل سنت	عین الملائکه	بمرأی منا	بمرأی منا	بمرأی منا	بمرأی منا
تفسیر نسفی	عمر نسفی	۵۳۷	اهل سنت	بمرأی منا	بمرأی منا	بمرأی منا	بمرأی منا، بعلما	بمرأی منا، بعلما

كتاب	پديد آور	سال	مذهب	هود ۳۷	طه ۳۹	مومنون ۲۷	طور ۴۸	قمر ۱۴
الكشاف	زمخشري	۵۲۸	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	
المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز	ابن عطيه	۵۴۱	اهل سنت	بحفظنا، عين الملائكه	بعلمنا	بعلمنا	بحفظنا	بحفظنا، عين الملائكه، عين ماء
مجمع البيان في تفسير القرآن	طبرسي	۵۴۸	شيعة	بحفظنا، عين الملائكه	بمرأى منا، بحفظنا	بمرأى منا، بحفظنا، عين الملائكه	بحفظنا	بمرأى منا، بحفظنا، عين الملائكه، عين ماء
روض الجنان و روح الجنان في تفسير القرآن	ابوالفتوح رازي	۵۵۲	شيعة	عين	عين	عين	بحفظنا	عين
متشابه القرآن و مختلفه	ابن شهر آشوب	۵۸۸	شيعة		بحفظنا			
زاد المسير في علم التفسير	ابن جوزي	۵۹۲	اهل سنت	بمرأى منا، بحفظنا، بعلمنا	بمحبتنا		بحفظنا	بمرأى منا
المنتخب من تفسير القرآن و النكت المستخرجة من كتاب التبيان	ابن ادريس	۵۹۸	اهل سنت	بحفظنا	بمحبتنا، بمرأى منا	بمرأى منا، عين الملائكه		

پيوست ۲. تفاسير مورد بررسي دوره معاصر به همراه آراء مفسران

كتاب	پديد آور	سال	مذهب	هود ۳۷	طه ۳۹	مومنون ۲۷	طور ۴۸	قمر ۱۴
فتح البيان في مقاصد القرآن	صديق حسن خان	۱۳۰۷	اهل سنت	بحفظنا	بمرأى منا، بمحبتنا	بحفظنا	بحفظنا	بمرأى منا، بحفظنا، عين الملائكه، عين ماء
مراح لبید	نوی	۱۳۱۶	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	
تفسير قرآن صفي على شاه	صفي على شاه	۱۳۱۶	شيعة			بحفظنا		
بيان السعادة في مقامات العبادة	سلطان علي شاه	۱۳۲۷	شيعة		بمحبتنا		بحفظنا	بحفظنا
تفسير القاسمي	قاسمي	۱۳۳۲	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا		بحفظنا	بحفظنا
تفسير كابلي	ديوبندي	۱۳۳۹	اهل سنت	بحفظنا				
مقتنيات الدرر	حاتري طهراني	۱۳۴۰	شيعة	بحفظنا، عين الملائكه	بحفظنا	بحفظنا، عين الملائكه، عين الانبياء	بحفظنا	بحفظنا
تفسير المنار	رضا	۱۳۵۴	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا			
مناهل العرفان في علوم القرآن	زرقاني	۱۳۶۷	اهل سنت		بحفظنا			
تفسير المراغي	مراغي	۱۳۷۱	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا		بحفظنا	بحفظنا
نفحات الرحمن في تفسير القرآن	نهادندي	۱۳۷۱	شيعة	بحفظنا	بحفظنا		بحفظنا	بحفظنا
تيسير الكريم الرحمن	سعدی	۱۳۷۶	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا		بحفظنا	بحفظنا

کتاب	پدیدآور	سال	مذهب	هود ۳۷	طه ۳۹	مومنون ۲۷	طور ۴۸	قمر ۱۴
تفسیر اثنی عشری	شاه عبدالعظیمی	۱۳۸۴	شیعه	بحفظنا، عین الملائکه	بعلمنا		بحفظنا	بحفظنا، عین الملائکه، عین ماء
تفسیر خسروی	خسروانی	۱۳۸۶	شیعه	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
فی ظلال القرآن	قطب	۱۳۸۷	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا		بحفظنا
تفسیر عاملی	عاملی	۱۳۸۸	شیعه	بحفظنا	عین، بحفظنا	بحفظنا		بحفظنا، عین الملائکه، عین ماء
تفسیر جامع	بروجردی	۱۳۸۸	شیعه				بحفظنا	
التفسیر الواضح	حجازی	۱۳۹۲	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	
تفسیر التحریر و التنبیر	ابن عاشور	۱۳۹۳	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
زهرة التفاسیر	ابوزهره	۱۳۹۵	اهل سنت		بحفظنا	بحفظنا		
بیان المعانی	آل غازی	۱۳۹۸	اهل سنت	بمرأی منا		بمرأی منا	بحفظنا	بحفظنا
جرعه ای از زلال قرآن	محمدی گاپایگانی	۱۳۹۹	شیعه		بحفظنا			
التفسیر الکاشف	مغنیه	۱۴۰۰	شیعه	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
التفسیر المبین	مغنیه	۱۴۰۰	شیعه	بمرأی منا				
المیزان فی تفسیر القرآن	طباطبائی	۱۴۰۱	شیعه	بحفظنا	بحفظنا، بمحتنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا، عین الملائکه، عین الانبیاء
أوضح التفاسیر	ابن خطیب	۱۴۰۲	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
اعراب القرآن الکریم و بیانه	درویش	۱۴۰۲	اهل سنت	بحفظنا	بمحتنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
تفسیر مخزن العرفان	نصرت بیگم	۱۴۰۳	شیعه	بحفظنا		بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
التفسیر الحدیث	دروزه	۱۴۰۴	اهل سنت			بحفظنا	بحفظنا	
روان جاوید در تفسیر قرآن	ثقفی تهرانی	۱۴۰۵	شیعه	بحفظنا				
التفسیر القرآنی للقرآن	خطیب	۱۴۰۵	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا		بحفظنا	
ارشاد الاذهان الی تفسیر القرآن	سبزواری	۱۴۰۹	شیعه	بمرأی منا	بحفظنا	بمرأی منا	بحفظنا	بحفظنا
الجدید فی تفسیر القرآن	سبزواری	۱۴۰۹	شیعه	بحفظنا		بحفظنا	بحفظنا	عین الملائکه
الاساس فی التفسیر	حوی	۱۴۰۹	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
اطیب البیان فی تفسیر القرآن	طیب	۱۴۱۲	شیعه	عین الملائکه	بحفظنا		بحفظنا	
الموسوعة القرآنیة	ایاری	۱۴۱۴	اهل سنت	بحفظنا			بحفظنا	
انوار درخشان در تفسیر قرآن	حسینی همدانی	۱۴۱۷	شیعه		بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	عین الملائکه
تفسیر الشعراوی	شعراوی	۱۴۱۹	اهل سنت	بحفظنا				
الموسوعة القرآنیة، خصائص السور	شرف الدین	۱۴۲۲	اهل سنت	بحفظنا	بمرأی منا، بحفظنا			

کتاب	پدیدآور	سال	مذهب	هود ۳۷	طه ۳۹	مومنون ۲۷	طور ۴۸	قمر ۱۴
تفسیر القرآن الکریم	شحاته	۱۴۲۳	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا			
التفسیر لکتاب الله المنیر	کریمی	۱۴۲۳	شیعه			بحفظنا		
معارج التفکر و دقائق التدبر	میدانی	۱۴۲۵	اهل سنت		بحفظنا			
التمهید فی علوم القرآن	معرفت	۱۴۲۷	شیعه	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
تفسیر القرآن الکریم و اعرابه و بیانه	دره	۱۴۲۸	اهل سنت	بحفظنا				
من وحی القرآن	فضل الله	۱۴۳۱	شیعه	بحفظنا		بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
التفسیر الوسیط للقرآن الکریم	طنطاوی	۱۴۳۱	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
الفرقان فی تفسیر القرآن	صادقی تهرانی	۱۴۳۲	شیعه	بعلمنا، بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	
البلاغ فی تفسیر القرآن	صادقی تهرانی	۱۴۳۲	شیعه	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بمحبتنا	بحفظنا
التفسیر المنیر	زحیلی	۱۴۳۶	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
التفسیر الوسیط	زحیلی	۱۴۳۶	اهل سنت			بعلمنا	بحفظنا	
اعراب القرآن الکریم	شیخلی	۱۴۳۷	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
تفسیر راهنما	هاشمی رفسنجانی	۱۴۳۸	شیعه		بحفظنا			
ایسر التفاسیر لکلام العلی الکبیر	جزایری	۱۴۳۹	اهل سنت	بمرأی منا	بمرأی منا، بعلمنا	بمرأی منا	بحفظنا	بحفظنا
التفسیر الصوفی الفلسفی للقرآن	عربی	۱۴۴۰	اهل سنت	بعلمنا				
موسوعة القرآن العظیم	حفنی	۱۴۴۰	اهل سنت		بحفظنا			بحفظنا
تفسیر نور	خرم دل	۱۴۴۱	شیعه		بحفظنا			
صفوة التفاسیر	صابونی	۱۴۴۲	اهل سنت	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
سیمای صابران در قرآن	قرضاوی	۱۴۴۳	اهل سنت		بحفظنا			
تفسیر نمونه	مکارم شیرازی	۱۴۴۷	شیعه	بحفظنا	بحفظنا			بعلمنا، بحفظنا، عین الملائکه، عین الانبیاء
تفسیر کوثر	جعفری	۱۴۴۷	شیعه	بحفظنا				
تفسیر احسن الحدیث	قرشی بنابی	۱۴۴۷	شیعه	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا	بحفظنا
تفسیر علین	سیدکریمی حسینی	۱۴۴۷	شیعه	بحفظنا	بحفظنا		بمرأی منا	بحفظنا
تفسیر قرآن مهر	رضایی اصفهانی	۱۴۴۷	شیعه	بحفظنا	بحفظنا			
الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز	دخیل	۱۴۴۷	شیعه	بحفظنا، عین الملائکه		بمرأی منا، عین الملائکه	بحفظنا	بحفظنا، بمرأی منا
من هدی القرآن	مدرسی	۱۴۴۷	شیعه			بحفظنا	بعلمنا، عین الملائکه،	بحفظنا، بمحبتنا

کتاب	پدیدآور	سال	مذهب	هود ۳۷	طه ۳۹	مومنون ۲۷	طور ۴۸	قمر ۱۴
							عين الانبياء	
التيسير في التفسير للقرآن	زبیدی	۱۴۴۷	شیعه		بعلمنا، بحفظنا، بمحبتنا	بمرأى منا، عين الملائكة، عين الانبياء	بحفظنا	بحفظنا، بوحينا
ومضات إعجازية من القرآن	عبیدی	۱۴۴۷	اهل سنت		بحفظنا			
تفسير نور	قرائنی	۱۴۴۷	شیعه		بحفظنا			

نسخه پبلیش از انتشار